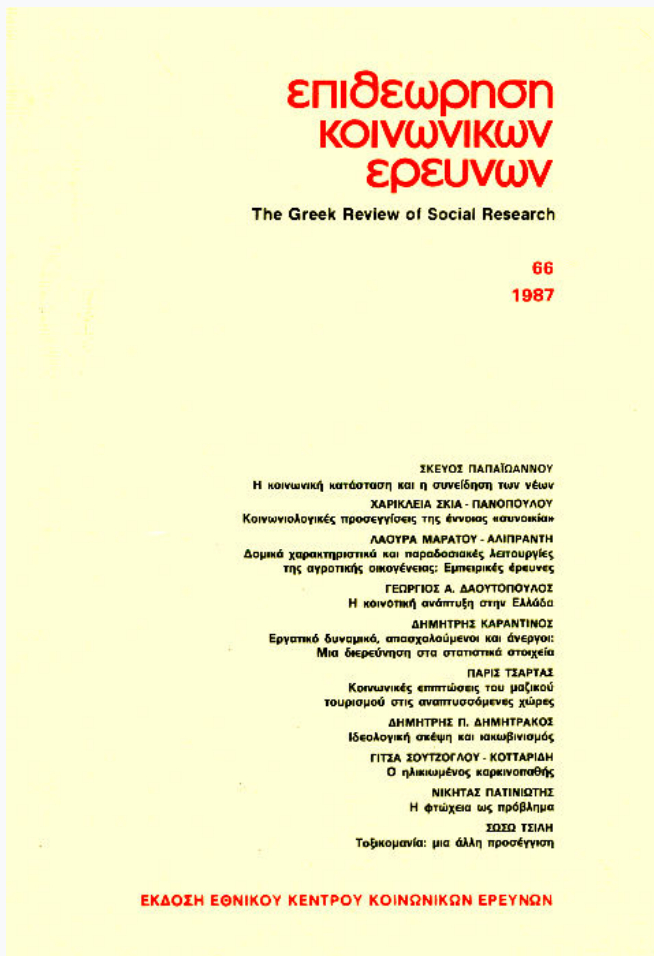

The Greek Review of Social Research

Vol 66 (1987)

66

Η κοινοτική ανάπτυξη στην Ελλάδα

Γεώργιος Α. Δαουτόπουλος

doi: [10.12681/grsr.657](https://doi.org/10.12681/grsr.657)

Copyright © 1987, Γεώργιος Α. Δαουτόπουλος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Δαουτόπουλος Γ. Α. (1987). Η κοινοτική ανάπτυξη στην Ελλάδα. *The Greek Review of Social Research*, 66, 106–120.
<https://doi.org/10.12681/grsr.657>

Γεώργιος Α. Δαουτόπουλος*

Η ΚΟΙΝΟΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας προσφέρει στον ερευνητή έναν μεγάλο αριθμό ορισμών της Κοινοτικής Ανάπτυξης (ΚΑ). Από το πλήθος αυτό των ορισμών είναι χρήσιμο να σταθούμε σε τέσσερις, μια και παρουσιάζονται συχνά στα κυριότερα εγχειρίδια ΚΑ.

Ένας από τους πρώτους ορισμούς διατυπώθηκε στο συνέδριο για τη Δημόσια Διοίκηση της Αφρικής που έγινε στο Cambridge της Αγγλίας το 1948 (Community Development 1958:2). Σύμφωνα με τους συνέδρους, η Κοινοτική Ανάπτυξη ορίζεται ως:

«μια διαδικασία στην οποία τα άτομα μιας κοινότητας οργανώνονται για την κατάρτιση σχεδίων και την ανάληψη δράσης κατά τις οποίες προσδιορίζουν τις ανάγκες τους και τα προβλήματά τους, καταστρώνουν σχέδια για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους και να επιλύσουν τα προβλήματά τους, εφαρμόζουν αυτά τα σχέδια με τη μέγιστη δυνατή χρησιμοποίηση κοινοτικών πόρων και συμπληρώνουν αυτούς τους πόρους με υπηρεσίες και υλικά που τους δίνονται από εξωκοινοτικές κυβερνητικές και μη υπηρεσίες».

Ο ορισμός αυτός δίνει έμφαση στο στοιχείο της αυτοβοήθειας. Δεν κάθεται καθόλου μνεία της μεθόδου της τεχνικής βοήθειας κατά την οποία ειδικοί αναλαμβάνουν να οργανώσουν και να υποστηρίξουν τοπικές προσπάθειες ανάπτυξης. Επίσης, βλέπει την κοινοτική ανάπτυξη ως μια προσπάθεια η οποία θα έρθει μέσα από συναινετικές διαδικασίες. Έτσι, αγνοεί την κοινωνική σύγκρουση ως διαδικασία ή στρατηγική κοινοτικής ανάπτυξης. Φυσικά η τελευταία μέθοδος προσέγγισης στην ΚΑ έχει εμφανιστεί πρόσφατα στη βι-

βλιογραφία της ΚΑ και δεν ήταν δυνατόν να γίνει αναφορά σε αυτήν το 1948.

Ο Αμερικανός αγροκοινωνιολόγος Warren (1977:20) ορίζει την ΚΑ ως:

«μια διαδικασία βοήθειας των ανθρώπων μιας κοινότητας για την ανά-
λυση των προβλημάτων τους, για την άσκηση μιας όσο το δυνατόν με-
γαλύτερης αυτονομίας, και για την προαγωγή της συναισθηματικής ταύ-
τισης με την κοινότητα τόσο για τα άτομα όσο και για τις οργανώσεις
της».

Στον ορισμό αυτό ο Warren δίνει έμφαση στο στοιχείο της τεχνικής
βοήθειας των κατοίκων των κοινοτήτων για τη σχεδίαση και εφαρμογή προ-
γραμμάτων ΚΑ. Τονίζει επίσης και δύο άλλα στοιχεία, την προαγωγή της αυ-
τονομίας και της συναισθηματικής ταύτισης των κατοίκων με την κοινότητά
τους.

Μια επιτροπή εμπειρογνομόνων του Οργανισμού των Ηνωμένων
Εθνών (United Nations, 1963:4) όρισε την ΚΑ ως:

«μια διαδικασία με την οποία οι προσπάθειες των ατόμων ενώνονται με
αυτές των κρατικών αρχών για τη βελτίωση των οικονομικών, κοινωνι-
κών και πολιτισμικών συνθηκών των κοινοτήτων, για την ενσωμάτωση
των κοινοτήτων στη ζωή του έθνους και για να τους επιτρέψει να συμ-
βάλουν τα μέγιστα στην εθνική πρόοδο. Συνεπώς, η σύνθετη αυτή διαδι-
κασία συγκροτείται από δύο βασικά στοιχεία: τη συμμετοχή των ιδίων
των ατόμων σε προσπάθειες που αποβλέπουν στη βελτίωση του επιπέ-
δου διαβίωσης, που να βασίζονται όσο το δυνατόν περισσότερο στη δι-
κή τους πρωτοβουλία, και τον εφοδιασμό με τεχνικές και άλλες υπηρε-
σίες που ενθαρρύνουν την πρωτοβουλία, την αυτοβοήθεια και αμοιβαία
βοήθεια και τις κάνουν πιο αποτελεσματικές. Εκφράζονται σε προγράμ-
ματα σχεδιασμένα με τρόπο που να επιτυγχάνουν μια μεγάλη ποικιλία
συγκεκριμένων βελτιώσεων».

Όπως διαπιστώνει κανείς, ο ορισμός των εμπειρογνομόνων του ΟΗΕ
δίνει έμφαση στον κυβερνητικό έλεγχο, την εθνική πρόοδο και την αυτοβοή-
θεια. Δεν λαμβάνει καθόλου υπόψη του την ύπαρξη διαφωνιών ή ακόμη και
σύγκρουσης στο επίπεδο της κοινότητας.

Οι Christenson και Robinson (1980:12), αφού παρουσιάζουν μια σειρά
ορισμών της ΚΑ και αναλύουν μερικούς από αυτούς, δίνουν τον παρακάτω
ορισμό:

(α) ένα σύνολο ατόμων (β) σε μια κοινότητα (γ) που παίρνει την απόφα-
ση (δ) να ξεκινήσει μια διαδικασία κοινωνικής δράσης (δηλαδή σχεδια-

σμένη παρέμβαση) (ε) για να αλλάξει (στ) την οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ή περιβαλλοντολογική τους κατάσταση.

Ο ορισμός αυτός, παρότι σύντομος και περιεκτικός, αγνοεί τελείως την ενδεχόμενη συμβολή ενός οργανωμένου φορέα ΚΑ. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο εμείς ορίζουμε την Κοινοτική Ανάπτυξη (Δαουτόπουλος, 1986), ως:

σχεδιασμένη αλλαγή σε κοινοτικό επίπεδο που αποβλέπει στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του τοπικού πληθυσμού και υποβοηθείται από έναν φορέα αλλαγής σε τρόπο ώστε να επιτευχθεί η μέγιστη δυνατή συμμετοχή των κατοίκων τόσο στον προσδιορισμό του περιεχομένου του τοπικού προγράμματος αλλαγής όσο και στη διαδικασία υλοποίησής του.

Οι Holdcroft (1978) και Holdcroft και Jones (1982), αναλύοντας την «άνοδο» και «πτώση» της ΚΑ στις αναπτυσσόμενες χώρες, απομόνωσαν διάφορους παράγοντες που ήταν υπεύθυνοι τόσο για την ακμή όσο και για την παρακμή της. Η ΚΑ γνώρισε και στη χώρα μας ανάλογα στάδια ανοδικής και καθοδικής πορείας ενώ από τις αρχές της παρούσας δεκαετίας καταβάλλονται πολύ αξιόλογες προσπάθειες που μπορούν να ενταχθούν στο πλαίσιο αυτών που προηγουμένως ορίσαμε ως «κοινοτική ανάπτυξη». Ποιοι είναι όμως οι ειδικότεροι λόγοι για την αντίστοιχη πορεία της στον ελληνικό χώρο;

2. Η ΑΝΟΔΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Η προγραμματισμένη εκτέλεση μικρών τοπικών έργων άρχισε το 1935 για να διακοπεί την περίοδο 1940-1947 λόγω του πολέμου, της κατοχής και του εμφύλιου πολέμου (Αγαπητίδης και Λυμπερίδης, 1958:2). Τα προγράμματα αυτά, που ξεκίνησαν με την πρωτοβουλία περισσότερων του ενός υπουργείων, ήταν:

α) το πρόγραμμα «Μικρών Εγγειοβελτιωτικών Έργων» του υπουργείου Γεωργίας,

β) το πρόγραμμα «Μικρών Εξυγιαντικών Έργων» του υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας που απέβλεπε στη βελτίωση των συνθηκών δημόσιας υγείας των κατοίκων της υπαίθρου,

γ) το πρόγραμμα «Πρόνοια — Εργασία» του υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας για την απασχόληση σε παραγωγικά έργα, με ταυτόχρονη άσκηση κοινωνικής πρόνοιας, της σχολάζουσας εργασίας τμημάτων του πληθυσμού,

κυρίως των βόρειων περιοχών της χώρας, που είχαν μετακινηθεί εξαιτίας του εμφύλιου πολέμου,

δ) το πρόγραμμα «Κοινοτικών Έργων» του υπουργείου Εσωτερικών που άρχισε να εφαρμόζεται το 1950 με κεφάλαια της Αμερικανικής Βοήθειας και αφορούσε έργα κοινοτικής ωφέλειας, και

ε) το πρόγραμμα «Εγγειοβελτιωτικών Έργων» της Αγροτικής Τράπεζας με έτος έναρξης το 1930 και με κύριο στόχο την εκτέλεση μικρών έργων εγγείων βελτιώσεων με την παροχή δανείων σε άτομα ή συλλογικούς φορείς.

Κύρια χαρακτηριστικά των παραπάνω προγραμμάτων μικρών τοπικών έργων ήταν: α) η ύπαρξη πολλών διαφορετικών κρατικών φορέων που εμπλέκονταν σ' αυτά και β) η ανυπαρξία ή η μικρή συμμετοχή των ενδιαφερόμενων κατοίκων στη διαδικασία λήψης αποφάσεων για τον προγραμματισμό και την εκτέλεση των έργων.

Το 1953 συγχωνεύθηκαν τα παραπάνω τέσσερα προγράμματα (α-δ) σε ένα ενιαίο πρόγραμμα με τον τίτλο «Πρόγραμμα Μικρών Κοινοφελών Έργων». Την ίδια περίοδο (1951) άρχισε να εφαρμόζεται και ένα μη κρατικό πρόγραμμα με ανάλογες επιδιώξεις, το Πρόγραμμα του Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος (ΒΕΙ), με στόχο την εκτέλεση μικρών παραγωγικών και εκπαιδευτικών έργων σε επίπεδο κοινότητας.

Κατά τους Αγαπητίδη και Λυμπερίδη (1958:13) οι πιστώσεις που διατέθηκαν μεταξύ των ετών 1951-1956 κατανεμήθηκαν ως εξής:

Εγγειοβελτιωτικά έργα	14%
Έργα οδοποιίας	36%
Υδρεύσεις και υδατοδεξαμενές	20%
Διάφορα έργα	30%

Τα περισσότερα από τα έργα αυτά απαιτούσαν πολύ λίγες δαπάνες σε χρήμα. Αντίθετα σημαντικές ήταν οι απαιτήσεις σε εργασία την οποία καλούνταν να διαθέσουν οι κάτοικοι ως βασική προϋπόθεση για την εξασφάλιση των αναγκαίων πιστώσεων από κρατικούς πόρους.

Από τα παραπάνω έξι προγράμματα μικρών τοπικών έργων, μόνο το πρόγραμμα του ΒΕΙ χρησιμοποίησε την ορολογία της ΚΑ. Έτσι η ΚΑ συνδέθηκε με έναν θεσμό που ποτέ δεν έγινε αποδεκτός από την πλειονότητα των Ελλήνων. Επιπλέον, η ΚΑ άρχισε να εφαρμόζεται αμέσως μετά τη λήξη του εμφύλιου πολέμου, όταν το πνεύμα της συνεργασίας και πρόθυμης συμμετοχής στις κοινές υποθέσεις είχε ουσιαστικά εκλείψει από τον κόσμο της υπαίθρου. Πώς ήταν δυνατόν να χρησιμοποιούσε κανείς την εποχή εκείνη την έννοια της «λαϊκής συμμετοχής», που αποτελεί ουσιαστικό στοιχείο της ΚΑ, όταν ακόμη και σήμερα οι ίδιες λέξεις προκαλούν αρνητικά συναισθήματα σε μια μερίδα του πληθυσμού της υπαίθρου;

Ας δούμε λοιπόν ποιοι ήταν οι συγκεκριμένοι λόγοι που οδήγησαν στην

ανοδική πορεία της ΚΑ στη χώρα μας. Η σειρά παρουσιάσής τους δεν υποδηλώνει αναγκαστικά και το βαθμό της συμβολής τους στην ανοδική πορεία του θεσμού.

2.1. Η μεγάλη ανάγκη για μικρά τοπικά έργα

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η ναζιστική κατοχή και ο εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησε προξένησαν πέρα από τις μεγάλες ανθρώπινες απώλειες και τεράστιες καταστροφές στην υποδομή πολλών αγροτικών κοινοτήτων, ιδιαίτερα στο χώρο της Βόρειας Ελλάδας. Συνεπώς υπήρχε μεγάλη ανάγκη για την επείγουσα εκτέλεση μικρών τοπικών έργων τα οποία δεν ήταν δυνατόν να εκτελεστούν με βάση τα περιορισμένα δημόσια οικονομικά της εποχής εκείνης. Έτσι, έγινε αντιληπτό ότι ο μόνος τρόπος για την παροχή άμεσης βοήθειας στις παραπάνω περιοχές ήταν μέσα από προγράμματα ΚΑ.

2.2. Το μικρό κόστος των προγραμμάτων ΚΑ

Τα προγράμματα ΚΑ είχαν δύο μεγάλα, αν όχι δελεαστικά, πλεονεκτήματα τα οποία δεν μπορούσε να αγνοήσει η ηγεσία της κρατικής μηχανής. Απαιτούσαν μεγάλες ποσότητες ανθρώπινης εργασίας, που ήταν άφθονη στις αγροτικές περιοχές της χώρας, και πολύ λίγες χρηματικές δαπάνες, οι οποίες μπορούσαν εύκολα να εξοικονομηθούν.

Ο Λυμπερίδης (1959:32) υπολόγιζε την υποαπασχόληση στις αγροτικές περιοχές της χώρας σε 300 εκατομμύρια ημερομίσθια ετησίως, από τα οποία απασχολήθηκαν για το πρόγραμμα των Μικρών Κοινοφελών Έργων του έτους 1959, το μεγαλύτερο μέχρι τότε ετήσιο πρόγραμμα, πέντε μόνον εκατομμύρια ημερομίσθια. Όσον αφορά το κόστος των έργων, το μεγαλύτερο μέρος του (83%) βάραινε τους κατοίκους των κοινοτήτων οι οποίοι συμμετείχαν στις σχετικές δαπάνες με τη μορφή εργασίας, επιτόπιων υλικών, μεταφορών ή και χρήματος.

2.3. Η δημιουργία κοινοτικής συνείδησης

Η κοινοτική ανάπτυξη θεωρήθηκε ως μια καλή ευκαιρία για τη συσπείρωση των ανθρώπων σε θέματα τοπικού ενδιαφέροντος. Το τέλος της κατοχής και του εμφύλιου πολέμου βρήκε τη χώρα χωρισμένη. Έπρεπε με κάθε τρόπο να αποκατασταθεί ένα πνεύμα συμφιλίωσης και συνεργασίας. Η ΚΑ επελέγη ως

μια στρατηγική που θα βοηθούσε σημαντικά προς αυτήν την κατεύθυνση. Παράλληλα στόχευε στην ανύψωση του κύρους και την έξαρση των αρετών των οργάνων της τοπικής αυτοδιοίκησης (Αγαπητίδης και Λυμπερίδης, 1958:13). Από την άλλη μεριά, το συγκεντρωτικό κράτος με την αναποτελεσματική του Διοίκηση ήταν αδύνατο να σκύψει με ενδιαφέρον πάνω στα λογής λογής προβλήματα των 6.000 περίπου κοινοτήτων του.

2.4. Η αξιοποίηση των τοπικών πλουτοπαραγωγικών πόρων

Σε πολλούς δήμους και κοινότητες της χώρας υπήρχαν ανεκμετάλλευτοι ή υφιστάμενοι ανεπαρκή εκμετάλλευση πλουτοπαραγωγικοί πόροι οι οποίοι θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν χωρίς μεγάλες απαιτήσεις σε κεφάλαια. Η εκμετάλλευση των τοπικών αυτών πόρων θα συνέβαλλε ουσιαστικά στη βελτίωση των οικονομικών συνθηκών και στη μείωση των κοινωνικών βαρών για τη συντήρηση του απορότερου τμήματος του πληθυσμού που κατοικούσε σε αυτές τις περιοχές. Παράλληλα αναμενόταν αύξηση του ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης και μείωση της ανισότητάς τους σε σχέση με τις περισσότερες ανεπτυγμένες περιοχές της χώρας, όπως επίσης και η διέγερση της εσωτερικής αγοράς με την ενσωμάτωση σε αυτήν των τοπικών οικονομιών.

3. Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Αν και η ΚΑ δεν απέκτησε ποτέ περίοπτη θέση στην επίσημη πολιτική του ελληνικού κράτους, η ανοδική της πορεία κράτησε τριάντα χρόνια περίπου. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 άρχισε να παρακμάζει και στα 1970 δεν υπήρχε όχι μόνο ένα πρόγραμμα ΚΑ σε λειτουργία αλλά ούτε και ένα άτομο που να υπερθεματίζει και να διαδίδει την ιδέα της ΚΑ. Τα αίτια της παρακμής της ΚΑ μπορούν να συνοψιστούν στα παρακάτω:

3.1. Διάλυση του φορέα της κοινοτικής ανάπτυξης

Η αναθεώρηση του Συντάγματος του 1970 κατέργησε το θεσμό της Βασιλεύουσας Δημοκρατίας. Το Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα, που υπήρξε ο φορέας της διάδοσης και εφαρμογής προγραμμάτων ΚΑ, έχασε πολλές από τις λειτουργίες του. Το γεωπονικό του προσωπικό, που είχε αναλάβει το κύριο βά-

ρος της υλοποίησης προγραμμάτων ΚΑ, μεταφέρθηκε στο υπουργείο Γεωργίας. Το νέο ίδρυμα που δημιουργήθηκε με την ονομασία «Εθνικό Ίδρυμα Νεότητας» δεν ανέλαβε την υποστήριξη προγραμμάτων και διαδικασιών ΚΑ. Αυτό βεβαίως δεν αποτελεί έκπληξη αφού ένα αυταρχικό καθεστώς δεν ήταν δυνατόν να υποστηρίξει μια κίνηση που δίνει έμφαση στην αυτοβοήθεια και στη λαϊκή συμμετοχή για την επίλυση των τοπικών προβλημάτων.

3.2. Έλλειψη επαρκούς και καλά εκπαιδευμένου προσωπικού

Την εποχή που άρχισε η εφαρμογή προγραμμάτων ΚΑ υπήρχε ουσιαστική έλλειψη σε προσωπικό εκπαιδευμένο σε θέματα ΚΑ. Για να αντιληφθεί κανείς τις ελλείψεις στον τομέα της εκπαίδευσης σε θέματα ΚΑ θα πρέπει να τονιστεί ότι μόλις το 1985 άρχισε από τον υποφαινόμενο η διδασκαλία μαθήματος ΚΑ στο Τμήμα Γεωπονίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και στα αντίστοιχα τμήματα των ΤΕΙ Θεσσαλονίκης και Λάρισας από μέλη του προσωπικού τους. Δεν γνωρίζουμε μέχρι αυτή τη στιγμή αν έχει περιληφθεί παρόμοιο μάθημα στα προγράμματα σπουδών άλλων ΑΕΙ και ΤΕΙ της χώρας μας. Βεβαίως ούτε και σήμερα μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι με τη διδασκαλία ενός και μόνο μαθήματος σε προπτυχιακό επίπεδο θα μπορούσαμε να καταρτίσουμε τα απαραίτητα στελέχη για ένα καινούργιο ξεκίνημα οργανωμένο με τρόπο που να διασφαλίζει την επιτυχία του θεσμού της ΚΑ. Την εποχή της πρώτης εφαρμογής προγραμμάτων ΚΑ οι ελλείψεις σε στελέχη ΚΑ αντιμετώπιστηκαν με την εφαρμογή εκπαιδευτικών προγραμμάτων βραχείας διάρκειας που απευθύνονταν σε δασκάλους, χωροφύλακες, ιερείς και κοινοτικούς υπαλλήλους (Sanders, 1962:303). Η Αμερικανική Γεωργική Σχολή στη Θεσσαλονίκη και η Εστία του ΒΕΙ στην Αθήνα υπήρξαν οι κύριοι χώροι οργάνωσης παρόμοιων εκπαιδευτικών μαθημάτων. Όπως σημειώνει ο Sanders (1968:171) σκοπός των εκπαιδευτικών αυτών προγραμμάτων ήταν η εκπαίδευση των επίσημων ηγετών στη σημασία της χρησιμοποίησης δημοκρατικών παρά αυταρχικών διαδικασιών, με σκοπό την παρακίνηση και ενεργό συμμετοχή των συμπολιτών τους σε προγράμματα κοινοτικής ανάπτυξης.

Παρά την αξιόλογη χρησιμότητα αυτών των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, θα πρέπει να παρατηρήσει κανείς ότι η εκπαίδευση των επίσημων ηγετών για την εκτέλεση, παράλληλα με τα κύρια καθήκοντά τους, καθηκόντων λειτουργικών κοινοτικής ανάπτυξης δεν αποτελεί ασφαλώς τον καλύτερο τρόπο για την απόκτηση πρώτης γραμμής στελεχών ΚΑ. Επιπλέον, το γεωπονικό προσωπικό του ΒΕΙ έδινε προτεραιότητα στην εισαγωγή νέων βελτιώσεων στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις, αγνοώντας έτσι ότι η αγροτική οι-

κογένεια και εκμετάλλευση είναι ενιαία οντότητα με πολλές λειτουργίες (οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές).

3.3 Η κηδεμονευτική στάση της δημόσιας διοίκησης

Η ΚΑ δίνει έμφαση στη μαζική συμμετοχή του τοπικού πληθυσμού για τον προσδιορισμό και την επίλυση των προβλημάτων και αναγκών του. Αυτή η φιλοσοφική θεώρηση του ρόλου της ΚΑ ήταν μια απειλή για την εκάστοτε κεντρική κυβέρνηση που αντλούσε τη δύναμή της από το μύθο ότι οι κυβερνητικοί ή μη τεχνοκράτες και αξιωματούχοι γνωρίζουν πάντοτε πολύ καλύτερα και από τους ίδιους τους κατοίκους της υπαίθρου, όχι μόνο πώς μπορούν να ικανοποιηθούν οι ανάγκες τους, αλλά και το ποιες είναι οι συγκεκριμένες ανάγκες τους. Όπως σημειώνει ο καθηγητής Μανωλεδάκης (1986), «η συγκέντρωση της εξουσίας σε κέντρα που αποφασίζουν, ελέγχουν, επιβάλλουν και, στην καλύτερη περίπτωση, αναλαμβάνουν στο τέλος και την πολιτική ευθύνη για τα αποτελέσματα της εξουσιαστικής λειτουργίας, πολύ λίγο συμβιβάζεται με τη δημοκρατία». Επιπλέον μια τέτοια κηδεμονευτική στάση ήταν εκ διαμέτρου αντίθετη με τη φιλοσοφία της ΚΑ και συνεπώς δεν άφηνε περιθώρια για μια ουσιαστική και αποτελεσματική λειτουργία του θεσμού της ΚΑ.

Μια πολύ καλή εικόνα της συγκεντρωτικής διοίκησης της χώρας μας και της στάσης που ανέπτυξαν απέναντί της οι κάτοικοι της υπαίθρου δίνεται στο βιβλίο του Herrick (1970:151).

«Η τοπική αυτοδιοίκηση έχει παρακάμσει από τις αρχές του 20ού αιώνα. Για παράδειγμα, η κυβέρνηση όχι μόνο διορίζει τους δασκάλους και τους ιερείς, αλλά πληρώνει και τους μισθούς τους. Αυτό και άλλες μορφές εξουσίας που βρίσκονται έξω από τον έλεγχο της τοπικής κοινότητας αντιμετωπίζονται με κάποια αντιπάθεια. Οι άνθρωποι βλέπουν με καχυποψία την κεντρική κυβέρνηση και, εάν είναι δυνατόν, παραβαίνουν τους κανόνες της σε όσες περιπτώσεις θεωρούν ότι μια τέτοια ενέργεια είναι προς το συμφέρον τους».

Ο Sanders (1962:249), που έκανε αξιολογή έρευνα στη χώρα μας, προσφέρει μια ακόμη ενδιαφέρουσα εξήγηση για την παρακμή της τοπικής αυτοδιοίκησης μεταφέροντας τις απόψεις που του εξέθεσε ένας γυμνασιάρχης:

«Πριν από 30 ή 40 χρόνια η κοινότητα ήταν ανεξάρτητη. Ήταν κάτι το συμπαγές, εξέλεγε τους καλύτερους ανθρώπους για τα διάφορα αξιώματα. Γιατί; Εξέλεγαν το δάσκαλό τους, τον παπά τους και τους αγροφύ-

λακες. Τρία βασικά σημεία της ζωής τους —εκπαίδευση, θρησκεία και ασφάλεια— ήταν όλα στα χέρια τους. Η κεντρική κυβέρνηση ήθελε να πάρει στα χέρια της όλες αυτές τις λειτουργίες για να διορίξει τους δικούς της ανθρώπους με σκοπό να επηρεάζουν τους κατοίκους. Οι χωρικοί έχασαν την ικανότητα να διαχειρίζονται τις υποθέσεις τους και έγιναν εχθρικοί προς την κυβέρνηση και το δάσκαλο. Ο δάσκαλος δεν έχει πλέον να δώσει λογαριασμό στο γεωργό αλλά στην κυβέρνηση. Σήμερα εξαιτίας αυτού και εξαιτίας της αντικρατικής στάσης που έφεραν οι πρόσφυγες από την Τουρκία, ο χωρικός έχει αποκοπεί από το κράτος και τα ζητά όλα από αυτό».

Το πατρονάρισμα της ΚΑ από το φορέα της και την κρατική εξουσία φαίνεται καθαρά από το γεγονός ότι οι Τοπικές Επιτροπές Κοινοτικής Ανάπτυξης (ΤΕΚΑ), που σχηματίζονταν υπό την επίβλεψη και καθοδήγηση της Νομαρχιακής Επιτροπής Κοινοτικής Ανάπτυξης, στερούνταν οποιασδήποτε δύναμης. Τά μέλη των ΤΕΚΑ δεν εκλέγονταν αλλά διορίζονταν (Ανώνυμος, 1969). Με τον τρόπο αυτό δεν αντιπροσώπευαν τα πολιτικά και κοινωνικά στρώματα της κοινότητας αλλά ήταν μια αναπαραγωγή της υπάρχουσας επίσημης ηγεσίας και άλλων ανθρώπων φιλικά προσκείμενων προς αυτήν.

3.4. Ο αγροτικός πληθυσμός εκτιμά την αυτοδυναμία αντί της συνεργασίας

Αντλώντας και πάλι πληροφορίες από το *Area Handbook for Greece* (Herrick, 1970:156), διαπιστώνουμε μια μεγάλη αντίθεση ανάμεσα στις κύριες αξίες του αγροτικού πληθυσμού και στο στοιχείο της συνεργασίας που αποτελεί μια από τις βασικές αρχές της ΚΑ.

«Οι άνθρωποι έχουν μεγάλη περηφάνια για την κοινότητα ή το χωριό της καταγωγής τους. .... Παρ' όλη όμως την περηφάνια για το χωριό της καταγωγής, οι προσπάθειες για τη συγκρότηση ομάδων συνεργασίας σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο συνάντησαν αντίσταση. Η έμφαση που δίνεται στην αυτοδυναμία, η καχυποψία για τα κίνητρα των άλλων, και η ατομική ανεξαρτησία προδιαθέτουν τους χωρικούς στο να είναι επιφυλακτικοί στους γεωργικούς συνεταιρισμούς ή στις κοινοτικές επιτροπές ανάπτυξης. Η συνεργασία, έξω από τις βραχυχρόνιες και αμοιβαίες βοήθειες οι οποίες υπάρχουν ανάμεσα σε συγγενείς και γείτονες, δεν ήταν ποτέ μέρος του παραδοσιακού τρόπου ζωής. Η καχυποψία στις εξωτερικές μορφές ελέγχου και η τάση να αποφεύγουν την υπακοή στις κοινωνικές ομάδες έξω από την οικογένεια έχουν εμποδίσει τη συνεργατική δράση».

Με δεδομένη αυτή τη στάση θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι υπάρχουν πολύ μικρά περιθώρια για μια αποτελεσματική κίνηση κοινοτικής ανάπτυξης στις αγροτικές περιοχές της χώρας μας. Βεβαίως, η αυτοδυναμία, η ατομικότητα και η καχυποψία για τα κίνητρα των άλλων αποτελούν ουσιαστικά εμπόδια για τη λειτουργία συμμετοχικών διαδικασιών λήψης αποφάσεων σε τοπικό επίπεδο και τη σύνταξη προγραμμάτων ΚΑ που θα στοχεύουν στο να καταστήσουν τις τοπικές κοινότητες καλύτερους χώρους για ζωή και εργασία. Δεν είναι όμως σωστό να κατηγορεί κανείς τους ανθρώπους των αγροτικών περιοχών για την αποτυχία των προγραμμάτων που κατά καιρούς εφαρμόζονται σε αυτές, όπως γίνεται συχνά από τους κυβερνητικούς αξιωματούχους σε πολλές χώρες του κόσμου.

Από ευρήματα ερευνών των κοινωνικών επιστημών γνωρίζουμε σήμερα ότι παρόμοιες στάσεις ανάμεσα στους αγροτικούς πληθυσμούς των αναπτυσσόμενων χωρών είναι το αποτέλεσμα των ετεροβαρών σχέσεων μεταξύ των αγροτικών και αστικών περιοχών τους (Foster, 1967). Οι κάτοικοι των αγροτικών περιοχών, σε όλες τις χώρες, είναι αναγκασμένοι να ανταγωνίζονται μεταξύ τους για να αποκτήσουν πρόσβαση στις περιορισμένες ευκαιρίες και πόρους που διαθέτουν σ' αυτούς οι εθνικές πρωτεύουσες μέσα από τα τοπικά αστικά κέντρα. Ως αποτέλεσμα αναπτύσσονται «πελαταιακές σχέσεις» (patron-client relationships) κατά τις οποίες οι κάτοικοι των αγροτικών περιοχών που θέλουν να αποκτήσουν πρόσβαση στους εθνικούς πόρους πρέπει να ταυτιστούν με συγκεκριμένα άτομα των αστικών κέντρων. Συνεπώς, η συνεργασία και οι άλλες μορφές συλλογικής δράσης καθίστανται αναποτελεσματικές.

3.5. Η κοινοτική ανάπτυξη ήταν ένας ξενόφερτος θεσμός

Η ΚΑ δεν αναπτύχθηκε ως κίνηση που ξεπήδησε μέσα από τον αγροτικό πληθυσμό αλλά ως θεσμός που κάποιοι άλλοι προσπάθησαν να τον εισαγάγουν στην ύπαιθρο. Κατά συνέπεια η ΚΑ θεωρήθηκε από τον αγροτικό πληθυσμό ως ξενόφερτος θεσμός που προσπάθησαν να του επιβάλουν οι άνθρωποι της πόλης. Για τις τοπικές παραδόσεις ο καινούργιος θεσμός έμοιαζε σαν ένας ακόμα Δούρειος Ίππος του κράτους, που σύμφωνα με αυτούς δεν έπρεπε να εμπιστευθεί, και σαν μια καινούργια απειλή για τις κοινότητές τους. Κατά συνέπεια η συμμετοχή στα προγράμματα ΚΑ ήταν συνήθως μικρή.

Ήταν πραγματικά μεγάλη απώλεια το γεγονός ότι ο καινούργιος θεσμός δεν στηρίχθηκε στη μακρόχρονη παράδοση του κοινοτικού θεσμού των ελληνικών κοινοτήτων. Ο καθηγητής Γεώργιος Φαρδής (1948:36) ήταν ιδιαίτερα καυστικός για τις δυσμενείς επιδράσεις της άκριτης αντιγραφής ξένων θεσμών:

«Η πατροπαράδοτος ελληνική ξενομανία και η τάσις προς αψυχολόγητον μίμησιν παντός ξένου αποτελεί την κυριωτέραν αιτίαν της διοικητικής κακοδαιμονίας εν Ελλάδι. Θамβωμένοι υπό ξένων διοικητικών θεσμών, επενδύθημεν ιμάτια, τα οποία δεν ανταποκρίνονται προς το ανάστημά μας. Επιλήσμονες της διοικητικής ημών ιστορίας, ηθελήσαμεν να αντιγράψωμεν πρότυπα, τα οποία ου μόνον δεν συμβιβάζονται προς τας γεωπολιτικές και οικονομικές ελληνικάς συνθήκας, αλλά και είναι όλως αντίθετα προς τας παραδόσεις και την ιστορίαν του γένους ημών».

Βεβαίως δεν πρέπει να παραλείψει κανείς τη βαθυστόχαστη ανάλυση του Κώστα Καραβίδα (1930, 1931, 1936) για τις επιπτώσεις του βιομηχανικού και πολιτισμικού εκσυγχρονισμού πάνω στην επιβίωση των ελληνικών κοινωνικοοικονομικών αγροτικών σχηματισμών και στην ανάγκη για επιστροφή σε μια μορφή αυτόνομης αγροτικής συνεταιριστικής κοινότητας, σε μια μορφή «κοινοτισμού» όπως την αποκαλούσε. Κατά τον Καραβίδα η μορφή αυτή κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης έχει τις ρίζες της στην ελληνική εμπειρία και παράδοση και έχει την ικανότητα μεγαλύτερης αντίστασης τόσο στον «πιθηκίστικο» πολιτισμό όσο και στο υπερσυγκεντρωτικό κράτος και στο κεφάλαιο που οδηγούν στο μαρασμό και την εγκατάλειψη της υπαίθρου από τα πιο δυναμικά της στοιχεία.

3.6. Η ΚΑ δεν είχε να προσφέρει κάτι το καινούργιο

Η μορφή που πήρε η ΚΑ κατά την εφαρμογή της, απασχόληση των κατοίκων σε μικρά κοινοτικά έργα (κοινοτικοί δρόμοι και πλατείες, ποτίστρες ζώων, κοινοτικά κτίρια κλπ.), δεν ήταν κάτι το καινούργιο. Κατά παράδοση οι ελληνικές κοινότητες εφάρμοζαν το θεσμό της «προσωπικής εργασίας». Σύμφωνα με αυτόν, όλοι οι ενήλικοι άνδρες μιας κοινότητας ήταν υποχρεωμένοι να προσφέρουν εργασία, συνήθως για δέκα ημέρες το χρόνο, μετά από απόφαση του κοινοτικού συμβουλίου (Sanders, 1962:302, Guenauld και Beers, 1953:65).

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να τονιστεί ότι οι άνθρωποι των χωριών είχαν αποκαλέσει αυτήν τη θεσμική τους υποχρέωση ως «προσωπική αγγαρεία», γεγονός που εξηγεί τη στάση τους απέναντί της. Στη διαμόρφωση αυτής της αρνητικής στάσης ίσως να έπαιξαν σημαντικό ρόλο δύο παράγοντες. Πρώτον το γεγονός ότι δεν υπήρχαν συμμετοχικές διαδικασίες για τον προσδιορισμό των κοινοτικών έργων που έπρεπε να εκτελεστούν. Τα έργα επιβάλλονταν στους κατοίκους από τις Νομαρχιακές Αρχές, ιδιαίτερα στην περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά. Δεύτερον, το γεγονός ότι όσοι δεν ήθε-

λαν να προσφέρουν την εργασία τους μπορούσαν να καταβάλουν ένα αντίστοιχο ποσό χρημάτων που οριζόταν με απόφαση του κοινοτικού συμβουλίου. Αυτοί όμως που διέθεταν χρήματα αντί της προσωπικής τους εργασίας αποκτούσαν περισσότερο κοινωνικό γόητρο. Αντίθετα, η διάθεση της προσωπικής εργασίας ήταν ένδειξη φτώχειας και κάτι που θεωρούνταν κοινωνικά κατώτερο. Έτσι, ο θεσμός έγινε μέσο κοινωνικών διακρίσεων αφού όσοι είχαν χρήματα μπορούσαν να αποφύγουν την προσωπική τους απασχόληση στα κοινοτικά έργα.

Η αμερικανίδα κοινωνική ανθρωπολόγος Ernestine Friedl (1963:93-94), δίνει μια πολύ καλή περιγραφή του τρόπου με τον οποίο δούλευαν οι κάτοικοι των Βασιλικών (Στερέα Ελλάδα) σε ένα κοινοτικό έργο, μια εικόνα που λίγο ή πολύ ταιριάζει με τη στάση των κατοίκων άλλων περιοχών της Ελλάδας σε παρόμοια κοινοτικά έργα:

«Οι άνδρες και οι νέοι που εργάζονταν στην επισκευή του δρόμου δεν είχαν το συνηθισμένο τους σφρίγος. Πραγματικά, η πλειοψηφία των ανδρών του χωριού ισχυρίστηκε ότι είχε δουλειά στα χωράφια τη συγκεκριμένη ημέρα και δεν πήρε μέρος στο έργο. Κατά τη διάρκεια της εργασίας γίνονταν αστεία, πειράγματα και θεατρινισμοί, και οι προσπάθειες των δύο μεγαλύτερων ανδρών να πείσουν την ομάδα να καταπαστεί σοβαρά με τη δουλειά δεν καρποφορούσαν... Η απροθυμία των χωρικών να εργαστούν στο δρόμο φαίνεται να προέρχεται όχι από την έλλειψη κινήτρων, αλλά από μια αποστροφή προς τη σωματική εργασία, και ιδιαίτερα για εργασία που δεν είναι για το άμεσο όφελος της οικογένειας ενός ατόμου».

4. ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΟΥ ΘΕΣΜΟΥ

Από τις αρχές της παρούσας δεκαετίας ξεκίνησαν αξιολογες προσπάθειες για την ενδυνάμωση του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης. Ενάμιση αιώνα μετά την παράλυση και ατροφία του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης από το συγκεντρωτικό σύστημα που εισήγαγαν οι βαναροί αυλικού του Όθωνα, σημειώνονται ενθαρρυντικά βήματα για μια γνήσια επιστροφή σε ένα θεσμό καθαρά ελληνικό που έχει τις ρίζες του στην αρχαιότητα και στον οποίο οφείλεται, κατά κύριο λόγο, η διατήρηση του ελληνισμού κατά τη μακρά περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Η αναβάθμιση του θεσμού με την καθιέρωση νέων και ουσιαστικών κινήτρων, όπως: η κατάργηση του ελέγχου σκοπιμότητας και η ανεξέλεγκτη

πειθαρχική εξουσία του νομάρχη στους αιρετούς εκπροσώπους, η απευθείας ανάθεση έργων στους δήμους και τις κοινότητες, η δυνατότητα μεταφοράς σε αυτούς των λιμενικών ταμείων, η θεσμοθέτηση της δημοτικής αστυνομίας, η δυνατότητα αξιοποίησης των τοπικών πλουτοπαραγωγικών πόρων με τη δημιουργία δημοτικών και κοινοτικών επιχειρήσεων, η αύξηση της τακτικής οικονομικής ενίσχυσης των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης και η μεταφορά πόρων σε αυτούς από τον κρατικό προϋπολογισμό, η πρόσφατη καθέρωση του δεύτερου βαθμού Τοπικής Αυτοδιοίκησης και η μελετώμενη μεταφορά στην Τοπική Αυτοδιοίκηση αρμοδιοτήτων του υφυπουργείου Νέας Γενιάς (λαϊκής επιμόρφωσης, νέας γενιάς και αποδήμων) είναι εξελίξεις που αναντίρρητα συμβάλλουν στην ενδυνάμωση του θεσμού.

Μάλιστα οι νέες αρμοδιότητες που θεσμοθετήθηκαν ήταν τόσες πολλές και έγιναν σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα που ακούστηκαν παράπονα για τη βραδύτητα της υλοποίησής τους από τους ΟΤΑ. Οι χαμηλοί αυτοί ρυθμοί χρησιμοποιήθηκαν από άλλους (πιθανόν υπέρμαχους του συγκεντρωτικού συστήματος διοίκησης) ως επιχειρήματα για την αποτυχία των νέων θεσμικών μέτρων. Ενώ η βραδύτητα κινητοποίησης των ΟΤΑ στην υλοποίηση των νέων ευκαιριών που έθεσαν στη διάθεσή τους τα παραπάνω μέτρα είναι φυσιολογική, μέχρις ενός σημείου κινδυνεύει, αν συνεχιστεί, να διαψεύσει τους οραματιστές των θεσμικών αλλαγών.

Η ίδρυση της Ελληνικής Εταιρείας Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης ΕΕΤΑΑ, 1986) που συστήθηκε τον Μάιο του 1985 σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 16 του νόμου 1518/1985, βάσιμα ελπίζεται ότι θα προσφέρει την αναγκαία τεχνική υποστήριξη για την υλοποίηση των νέων δυνατοτήτων που τέθηκαν στη διάθεση των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης. Η πρόβλεψη για τη διασπορά των μετοχών της εταιρείας, ύψους 50 εκατομμυρίων δραχμών, σε φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης (34-45%), του δημόσιου τομέα (35-45%) και σε κοινωνικούς φορείς και οργανώσεις (επιστημονικά επιμελητήρια δημόσιου και ιδιωτικού δικαίου, συνεταιρισμοί, συνδικαλιστικοί φορείς) εξασφαλίζει την απαραίτητη ανεξαρτησία και επαυξάνει το κύρος και την πλατιά αποδοχή της εταιρείας.

Ενώ είναι χωρίς ακόμη να κρίνει κανείς το έργο της ΕΕΤΑΑ, διαφαίνεται ο κίνδυνος να δώσει κύρια ή ακόμα και αποκλειστική έμφαση στην τεχνική βοήθεια των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης, παραβλέποντας την ανάγκη παράλληλης έμφασης στην κοινωνική διάσταση της τοπικής αναπτυξιακής προσπάθειας με την επικέντρωση του ενδιαφέροντός της στον ανθρώπινο παράγοντα. Η τυχόν εμμονή στη στρατηγική της τεχνικής βοήθειας θα έχει επακόλουθα (Δαουτόπουλος, 1986:70-73) την επιβολή στους τοπικούς πληθυσμούς της τεχνικής αυθεντίας, την έλλειψη αμφίδρομων σχέσεων, την

αύξηση του κόστους των έργων και τη μικρή συμμετοχή του τοπικού πληθυσμού στα προγράμματα της ΕΕΤΑΑ.

Παράλληλα, η επιτυχία των τοπικών αναπτυξιακών προσπαθειών χρειάζεται αποτελέσματα εφαρμοσμένων ερευνών σε θέματα κοινοτικής ανάπτυξης και καλά καταρτισμένα στελέχη που θα παίξουν το ρόλο του καταλύτη στην αφύπνιση και κινητοποίηση των τοπικών δυνάμεων. Έτσι η ΕΕΤΑΑ θα πρέπει να πρωτοστατήσει στη δημιουργία Ερευνητικών Κέντρων Κοινοτικής Ανάπτυξης σε ένα ή περισσότερα από τα πανεπιστήμια της χώρας για την προώθηση της διδασκαλίας και έρευνας σε θέματα κοινοτικής ανάπτυξης τόσο σε προπτυχιακό όσο και σε μεταπτυχιακό επίπεδο.

5. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

- Αγαπητίδης Σωτήριος και Λυμπερίδης Γεώργιος, 1958, *Προγράμματα Τοπικής Αναπτύξεως εν Ελλάδι*. Αθήνα: Ελληνικών Κέντρων Παραγωγικότητας.
- Ανώνυμος, 1969, *Ένα ωραίο ξεκίνημα για την πρόοδο του χωριού μας*. Αθήνα: Βασιλικών Εθνικών Ίδρυμα.
- Δαουτόπουλος Γεώργιος, 1986, *Αγροτική Κοινοτική Ανάπτυξη*. Θεσσαλονίκη: Υπηρεσία Δημοσιευμάτων Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Α' έκδοση.
- ΕΕΤΑΑ, 1986, «Ο ρόλος της Ε.Ε.Τ.Α.Α. στην τοπική ανάπτυξη και αυτοδιοίκηση». Αθήνα. Καραβίδας Κώστας, 1930, *Σοσιαλισμός και Κοινοτισμός*. Αθήνα: Κοραής.
- , 1931, *Αγροτικά: Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις γειτονικαίς σλαβικαίς χώραις*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο (ανατύπωση 1978, Αθήνα: Παπαζήσης).
- , 1936, *Η Τοπική Αυτοδιοίκησης και ο επιχώριος εν Ελλάδι οικονομικός ρεζιοναλισμός*, Αθήνα.
- Λυμπερίδης Γεώργιος, 1959, «Τα πεπραγμένα της τοπικής αναπτύξεως εν Ελλάδι και η συμβολή των εις την κοινοτικήν ανάπτυξιν», σελ. 28-33. Στο *Η σημασία της κοινοτικής αναπτύξεως εν Ελλάδι: 8 ομιλίες εις τον Παραρασόν*. Αθήνα: Επιτροπή Κοινοτικής Αναπτύξεως Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος.
- Μανωλεδάκης Ι.Ε., 1986, «Ελπιδοφόρα παραδείγματα αυτοδιαχείρισης», εφημερίδα *Τα Νέα*, 30.12.1986.
- Φαρδής Γεώργιος, 1948, *Αυτοδιοικήσεις και αποκέντρωσις*. Θεσσαλονίκη: Ι. και Π. Ζαχαρόπουλος.

Αγγλική

- Christenson, James A., και J.W. Robinson (επιμ.), 1980, «In Search of Community Development». Στο βιβλίο των ίδιων *Community Development in America*. Ames, Iowa: Iowa State University Press.
- Community Development, 1958, *Handbook prepared by study conference at Hartwell House, Aylesbury, Buckinghamshire, Σεπτ. 1957*. Λονδίνο: Her Majesty's Stationery Office.

- Foster George, 1967, *Tzintzuntzan: Mexican Peasants in a Changing World*. Βοστώνη: Little, Brown and Co.
- Friedl Ernestine, 1963, *Vasilika: A Village in Modern Greece*. Νέα Υόρκη: Holt, Rinehart and Winston.
- Guenauld, Paul H., και Howard W. Beers, 1953, *Community Development Programmes in Greece with Special Consideration of Welfare Through Employment*. Νέα Υόρκη: United Nations.
- Herrick, A. B., 1970, *Area Handbook for Greece*. Washington, D.C.: American University, Foreign Area Studies.
- Holdcroft, Lane E., 1978, «The Rise and Fall of Community Development in Developing Countries, 1950-65: A Critical Analysis and an Annotated Bibliography». *MSU Rural Development Paper No 2* E. Lansing: Department of Agricultural Economics.
- Holdcroft, Lane E. και G. E. Jones, 1982, «The Rise and Fall of Community Development in Developing Countries: A Critical Analysis and Implications», σελ. 207-232. Στο βιβλίο των G.E. Jones and M. Rolls (επιμ.), *Progress in Rural Extension and Community Development*, τ. 1. Chichester: John Wiley and Sons.
- Sanders, Irvin, 1962, *Rainbow in the Rock: The People of Rural Greece*. Καίμπριτζ, Μασ.: Harvard University Press.
- , 1968, «Community Development». Στο *International Encyclopedia of the Social Sciences*, σελ. 169-174.
- United Nations, 1963, Ad Hoc Group of Experts on Community Development. *Community Development and National Development*, Νέα Υόρκη.
- Warren, Roland, 1977. *Social Change and Human Purpose: Toward Understanding and Action*. Σικάγο: Rand McNally.